

İMAMÎ Şİİ HUKUK SİSTEMİNDE HUMUS/BEŞTEBİR*

Abdülaziz SACHEDINA**
Çev: Menderes GÜRKAN***

I. GİRİŞ

Bu makalenin konusu, ganimet ve fey isminde iki grup savaş gelirinden çıkarılan humus kavramını incelemektir. Genel olarak İslam (Sünnî) Hukukunda ve özel olarak da İmamî Şîi Hukukunda ganimet ve fey üzerine yapılan çalışmalarda humus konusuna yeterince dikkat çekilmemiştir.¹

Bu çalışmanın malzemesi çoğunlukla üç tip kaynaktan elde edilmiştir: 1. Hem Sünnî hem de İmamî tefsirlerine ilişkin çalışmalar, 2. Dört Sünnî ve İmamî ekolün hukuku üzerine yapılan çalışmalar ve 3. İmamiyye Mezhebi üzerine yapılan modern çalışmalar ve özellikle bu çalışmaların humus ile ilgili bölümleri.

Ganimet ve fey' ile ilgili Kur'ân ayetlerinin yorumu konusunda ilk dönem tefsirlerinden Sünnî tefsir olarak Taberi'nin Tefsir'i² ve Tûsi'nin Tıbyan'ı³ oldukça önemli malzemeler sunmaktadır. İlk dönem Sünnî fıkıh eserlerinde ise humus konusu cihad ve sadaka/zekat ile ilgili bölümlerde yer almaktadır. Taberi, İhtilafu'l-

* Abdülaziz Sachedina'nın bu makalesi, Journal of Near Eastern Studies'de (XXXIX-XLI, 1980, s.275-289) yayımlanmıştır.

** Virginia Charlottesville Üniversitesi

***Yrd.Doç.Dr. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mgurkan@erciyes.edu.tr (Bazı dipnotlara parantez içerisinde ilaveler tarafımızdan yapılmış ve çeviren diye belirtilmiş, ayrıca metinde geçen Hulefa-i Raşidin'in isimlerinin önüne "Hz." eki tarafımızdan getirilmiştir.)

¹ Örneğin, E.I²'da F.Lokkegaard tarafından kaleme alınan fey ve ganimet maddelerinde İmamiyye Şiasının fey ve ganimet ile ilgili görüşlerine yer verilmediği gibi humusa hiç değinilmemiştir. Halbuki humus kavramı ayrı bir makale olacak genişliktedir. (İlk İslam Ansiklopedisinde Th.W.Juynboll tarafından kaleme alınan Fey (III/389) ve Ganimet (III/140-1) maddelerinde İmamiyye Şiasının görüşleri bulunmadığı gibi humus maddesi de yer almamıştır. Ancak her iki versiyonun ilgili maddelerinde humusa çok kısa değinilmiştir. Yine her iki versiyonun ilgili maddelerinde Hanbeli mezhebinin görüşleri de yer almamıştır. TDV İslam Ansiklopedisinin Fey (XII/511-3) ve Ganimet (XIII/351-4) maddelerinde de İmamiyye Şia'sının görüşleri bulunmamaktadır. Belki bunun sebebi Ansiklopedinin Humus (XVIII/365-70) maddesinde "Şia'da humus" diye bir alt bölüm ayrılmasında aranabilir. çev.)

² Muhammed b.Cerir et-Taberi, Tefsir: Camiü'l-Beyan 'an Te'vil-i Ayi'l-Kur'an, Kahire, ts. , XIII/361-81, 549-60.

³ Muhammed b.Hasan et-Tûsi, et-Tıbyan, Necef, 1957, V/85-91,143-46.

Fukaha'sında⁴ ilk dönem Sünnî hukukçuların fey ve ganimet konularına ilişkin ittifak ve ihtilaflarına yer verir. Tûsi de Kitabu'l-Hilaf fi'l-Fıkh⁵ isimli çalışmasında bu iki konuyu işlerken İmamî yaklaşımın da dahil olduğu farklı fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilaflara geniş bir yer ayırmaktadır. İlk dönem fakihlerin fıkıh eserleri arasında Ebu Yusuf'un Kitabu'l-Harac'ı, Şeybani'nin Siyer'i ve Şafii'nin el-Ümm'ü humusun Sünnî hukuktaki yerini anlamada faydalı tartışmalar içerir.⁶ Tûsi'nin en-Nihaye'sine⁷ ilaveten el-Mebcut ve et-Tezhib'i ise konuya ilişkin İmamî yaklaşımı özetlemektedir. Son devir İmamî fıkıh eserleri Tûsi gibi ilk otoritelerin humus açıklamalarına, humusun dağıtımına ilişkin yeni yorumlar dışında, çok az ilavelerde bulunmuşlardır. el-Hakim et-Tabatabai, İmamî Fıkhını müdellel şekilde kaleme aldığı geniş çalışmasının da konu hakkındaki eski ve yeni görüşleri özetlemiştir.⁸

Bu bağlamda incelenen kaynaklar, İmamîyeye Şîa'sında humusun gelişim seyrini takip etmeyi mümkün hale getirir. Bu çalışmanın esas konusu, farklı hukuk mekteplerinin humus ile ilgili görüşlerini araştırmak ve önemli sonuçların ortaya çıktığı yerlerde sırf İmamî görüşlerle diğer hukuk mekteplerinin görüşlerini karşılaştırmaktır.

II. HUMUS VE GANİMET

İmamî hukuk sisteminde humus/beşte bir, zekata ilaveten mükellefler (İmamîyeye mezhebi hukukuna bağlı olanlar) üzerine vacip bir vergi çeşididir. Humus, bir yılın azığı çıkarıldıktan sonra aşağıdaki yedi maddeden alınır: 1.Ganimet, 2.Denizden çıkarılan mallar, 3.Gömüler(künuz veya rikaz), 4.Madenler, 5.Kazançlar, 6.Haramla karışmış helal şeyler ve 7.Satın alma yoluyla bir müslümandan bir zimmiye (anlaşmayla korunan gayri müslim) geçen toprak.⁹

Bu zikredilen maddelerden alınan humus, İmam mevcutsa ona veya On ikinci İmamın ortada olmadığı süre içerisinde Gizli İmamın dolaylı temsilcisi olan adil müctehide ödenir.¹⁰

Humus tartışması, hukukla ilgili bütün İmamî çalışmaların ayrılmaz bir parçası olarak ortaya çıkar ve İmamîyeye hukukuyla diğer İslam (Sünnî) hukuk ekolleri arasındaki en temel farklılıklardan birini oluşturur. Daha 4/10. asrın başlarında,

⁴ Taberi, İhtilafu'l-Fukaha: Kitabu'l-Cihad ve Kitabu'l-Cizye ve Ahkamu'l-Muharibin, nşr. J.Schacht, Leiden, 1933.

⁵ et-Tûsi, Kitabu'l-Hilaf fi'l-Fıkh, 2.baskı, I-II, Tahran, 1382

⁶ Ebu Yusuf Yakup b. İbrahim, Kitabu'l-Harac, Kahire, 1962; Muhammed b. Hasan eş-Şeybani, Kitabu's-Siyer, çev: Majid Khadduri " The Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar", Baltimore, 1966; Muhammed b. İdris eş-Şafii, el-Ümm, Kahire, 1961, özellikle IV.cilt.

⁷ Tûsi, el-Mebcut fi Fıkhı'l-İmamîyeye, c.I, Tahran, 1958; Tezhibu'l-Ahkam fi Şerhi'l-Mugnia li's-Şeyh el-Müfid, Necef, 1959, özellikle XIV.cilt.

⁸ Muhsin b. Mehdi et-Tabatabai el-Hakim, Mustemsekü'l-Urvetü'l-Vüska (Muhammed Kazım et-Tabatabai Yezdi'nin el-Urvetü'l-Vüska'sına yaptığı geniş şerh), Necef, 1390. el-Fıkhü'l-İstidlali fıkıh usulü prensipleri üzerine kurulur ki; her bir emir bu prensipler ışığında incelenir ve bu emrin geçerliliği hukukun kaynakları olan Kur'an, sünnet, icma ve akıl'a uygunluğu oranındadır.

⁹ Humusun alınacağı bu yedi maddenin geniş açıklaması için bkz. Tûsi, Tezhib, IV/121. Ayrıca bkz. el-Hakim, Mustemsek, IX/443. Bu yedi maddeden 1. ve 2.si Sünnî hukukçularca da anılır. bkz. Ebu Yusuf, Kitabu'l-Harac, 21 vd. (Humusa konu olan maddelerin geniş açıklaması için bkz. Mustafa Öz, "Humus: Şîa'da Humus" md.,TDV İslam Ansiklopedisi , XVIII/369. çev.)

¹⁰ Muhammed Hüseyin el-Kaşif el-Gita, Aslu's-Şîa ve Usuluha, Kahire, 1958, s.158. İmamî hukukçuların, On ikinci İmamın dolaylı temsilcileri olarak atanması hakkında bkz. Tûsi, Kitabu'l-Gaybe, Necef, 1967, s.176 vd.; Muhammed Bakır el-Meclisi, Biharul-Envar, XIII/1251.

Muhammed b. Yakup el-Küleyni (v.940-41 miladi) İmam'ın sahip olduğu şeyler konusunda humusla ilgili bütün temel rivayetleri toplamıştı ve bu rivayetler İmamiyye mezhebinde bu vergi çeşidinin detaylarının ortaya çıkmasında temel oluşturmuştu. İmamî kaynaklar humusun, tüm dönemlerde bu mezhep mensuplarıncı Şîî İmamlara verildiğine işaret eden pek çok referansa sahiptir.¹¹ İmamî fıkıh doktrininde sadaka alamayan İmamlar için, humustan elde edilen gelirin, önemli bir gelir kaynağı olduğu anlaşılıyor.¹² Bu uygulama, İmamların ve onlara tabi olanların güçlerini de göstermektedir. En azından bazı yönlerden, İmamların bu özel geliri, "doğunun ve batının mülk/emval¹³ sahibi" diye bilinen halifeler açısından, İmamlara karşı imrenilecek bir kaynak olmuştur. Mesela, Abbasi halifesi Harun Reşid, 7. İmamî İmam Musa b. Cafer'in (v.799-800) Medine'den humus aldığını öğrendiğinde, Ebu'l-Ferec el-İsfehani'nin iddiasına göre bu İmam, Halife tarafından cezaevine konulmuştu.¹⁴

Humusun kökleri, İslamiyet öncesi Arap adetlerine kadar uzanır, şöyle ki; kabile başkanı savaşta elde edilen gelirin kendisine ait olanına ilaveten ganimetin beşte birine de hak sahibi idi. Ganimetin arta kalanı başkana eşlik eden savaşçılar arasında bölünürdü¹⁵, fakat başkanın ganimetten dilediği kişiye verme hakkı da saklı idi.¹⁶

İslamiyet'te ise ganimet ve ganimetin dağıtımı devletin işi haline geldi, çünkü ganimetler çoğalmış ve İslamiyet öncesi Arapların basit ganimet paylaşım adeti, İslam fetihlerinin ortaya koyduğu oldukça komplike durumları çözümleyecek yeterlilikte değildi. Müslüman alimlerin iddiasına göre, savaşlarda gayri müslimlerden alınan silahlar, atlar ve bütün taşınabilir mallardan oluşan ganimetin dağıtımıyla ilgili düzenleme, aşağıdaki Kur'ân ayetinin de indiği an olan Bedir Savaşı'ndan (623-4) kısa zaman sonra oluşturulmuştur.

"Eğer Allah'a ve (hak ile batılın) ayrılma gününde, o iki topluluğun karşılaştığı (Bedir) gününde kulumuz Muhammed'e indirdiğimiz ayetlere inanmışsanız bilin ki, aldığınız ganimetlerin beşte biri Allah'a, Elçisine ve (Allah'ın Elçisi ile) akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara ve yolcularadır..."¹⁷

Bu ayete göre, Allah'ın belirlemesi üzerine Hz.Peygamber ganimetin beşte birine hak sahibi oluyordu. Buna ilaveten, savaşta elde edilen şu iki gruba da pay sahibi olarak iştirak ediyordu; 1. Seçilen kısım (the safw al-mal), ganimet paylaşılmadan önce Peygamberin kendisine tahsis edilen şeyler ki; bunlar Peygamberin seçtiği kılıç,

¹¹ Mesela bkz. Muhammed b. Ali İbn Babuya, Kemalü'd-Din ve't-Temamü'n-Ni'me, Tahran, 1378, II/179; Muhammed b. Numan el-Müfid, el-İrşad, Tahran, 1351, s.686.

¹² Sadakat, sadaka'nın çoğul şekli olup, yardımsever amaçlar için kullanılan "iyilik hediyesi" anlamına gelir. Sadaka, sıklıkla zekat anlamında da kullanılır. Eş-Şarani, Abdülvahhab b. Ahmed, Keşfu'l-Gumma 'an Camii'l-Ümme, Kahire, 1964, s.238. Şarani, bu kitapta sadakanın Peygamber ve yakın akrabasına verilmesinin yasak olduğunu söylüyor. Halbuki Muhammed b. Ahmed es-Serahsi, Şeybani'nin Kitabı's-Siyerü'l-Kebir'ine yaptığı şerhte bu yasağın sadece Beni Haşim'le sınırlı olduğunu bildiriyor.

¹³ Emval, malın çoğul hali olup, ilk dönem İmami kaynaklarda humus/beştebir olarak alınan eşyalardır. Bu eşyaları toplayanlar her bir dönem imamlarca tayin edilirdi. Bkz. İbn Babuya, Kemalü'd-Din, II/179; el-Müfid, el-İrşad, s.689-90.

¹⁴ Ebu'l-Ferec el-İsfehani, Makatil et-Talibiyyin, Farsça'ya çeviren: S. Haşim Rasuli Mahallati, Tahran.t.s.,s.467.

¹⁵ Abdullah b. Ömer el-Beydavi, Envaru't-Tenzil, Kahire, 1949,s.323 (Haşr suresi 7. ayetin tefsiri)

¹⁶ Bkz. S:E:I'deki ganimet maddesi, s.110 ve W.M.Watt, Muhammad at Medina, Oxford, 1972, s.255.

¹⁷ Enfal, 8/41; Bkz. Beydavi, Envar, I/368; et-Taberi, Tefsir, s.365; Tûsi, et-Tıbyan, V/143

at, silah parçaları ve diğer gereçlerdir.¹⁸ 2. Diğer savaşçılarla beraber savaşa katılmasından dolayı kendi hissesine düşen miktar.¹⁹ Ganimetin geri kalan 4/5'i ise savaşta Peygambere eşlik eden askerler arasında paylaştırılırdı.

Ayette geçen beş sınıf için Peygambere tahsis edilen beşte birlik pay, devlete ait bir pay olarak kabul edilebilir, çünkü bu payın ayette belirtilen kişilerin refahı için harcanması zorunluydu. Hz.Peygamberin vefatından sonra, Enfal suresi 41. ayette zikri geçen farklı gruplara humusun tahsisi meselesi müslüman hukukçular arasında ciddi görüş ayrılıklarına sebep oldu. Problemin esası, ayette zikri geçen ilk üç grub, yani Allah, Peygamber ve peygamberin ailesine ilişkin uygulamanın etrafında yoğunlaştı ve esasında ihtilaflar özellikle son ikisi olan Peygamber ve ailesine yönelikti. Sünnî hukukçular tekrar tekrar, Allah'a ait payın Peygambere tahsis edilen payla birlikte bir pay sayılıp sayılmayacağını tartıştılar, çünkü yukarıda kaydedilen ayetteki Allah ifadesi, gerçekte her şeyin ona ait olduğunu hatırlatan bir başlangıç sözü kabilindedir ve ona ait olan hisse paylaşımına dahil edilmez.

Bu sebeple, humusun dağıtımı konusunda ilk hukukçular arasında bir fikir birliğinin olmadığı anlaşılıyor ve kaynaklar konuyla ilgili tartışmaların Peygamberin vefatından kısa süre sonra ortaya çıktığını gösteriyor. Hz.Ebu Bekir'in (632-34), Peygamberin ve ailesinin paylarına ne yapılacağı konusunda müslümanların görüşlerini araştırdığı²⁰ ve meseleyle ilgili farklı fikirlere ulaştığı anlaşılıyor. Bazı müslümanlar, Hz.Ebu Bekir'e bu payların diğer hisse sahipleri arasında bölüştürülmesini önerdiler; bazıları ise bu payın at ve silah gibi savaş malzemesi için harcanması gerektiğini söylediler.²¹ İbn Abbas'a (v.687-88) göre, bu meseleyle ilgili olarak kaynaklarımızda sıkça ismi geçen Hz.Ömer (634-44), humusdan Peygamber ailesinin bekar üyelerinin borçlarının ve evlilik giderlerinin verilmesini önerdi. Rivayette geçtiği üzere, en yakın akrabalar (aileye ait) bütün payın kendilerine bırakılmasını arzu edince, Hz.Ömer bunu reddetti.²²

Hz.Osman (644-56) ve Hz.Ali'nin (656-61) hilafeti süresince humusun üç parçaya ayrıldığı; bir parçanın yetimlere, bir parçanın fakirlere ve bir parçanın da yolculara bölüştürülme uygulamasının iyice yerleştiği görülmektedir.²³ Peygamberin akrabası olduğu için Hz.Ali'den tabii olarak ailenin payı da talep edildi ve Sus ile Ahvaz'ın fethine kadar Peygamber ailesine bu pay ödendi ve fakat onların bu payı daha sonra devam etmedi.²⁴ Başka bir rivayette yer aldığı üzere, Hz.Ali, Peygamber'den vefatından sonra da aile hissesinin verilme uygulamasının devamı için bir

¹⁸ Şeybani, Siyer, s.87; Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.22-23. Bu , *safiya* diye bilinen şeydir. Çoğulu *safaya* veya *safavi* olan safiya, ganimet payı veya en iyi pay anlamlarına gelir. Yahya b. Adem'in kaydettiği bir hadise göre Ömer şöyle demiştir: Hz.Peygambere üç parça pay(safaya) verilmişti: Hayber, Fedek ve Beni Nadir'de belirlenen topraklar. Fedek arazisi, yolculara aitmiş gibi işlem gördü; Hayber üç grup arasında pay edildi: İki pay bütün müslümanlara ayrıldı ve diğer pay ise Hz.Peygamberin ailesine bırakıldı. Bu son paydan(Peygamber ailesine ait olan) arta kalan ise fakir muhacirler arasında üleştirildi. Yahya b. Adem, Kitabü'l-Harac, Kahire, 1964, s.34; Serahsi, Şerh, II/610. Serahsi, safiya'nın istisna edilerek diğer payların fesh edildiğini nakletmektedir. (Şerh, 608)

¹⁹ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.23; Taberi, İhtilaf, s.140; Serahsi, Şerh, II/608.

²⁰ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.21; Şafii, el-Ümm, IV/147 vd.

²¹ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.11,21; Şeybani, Siyer, s.84.

²² Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.20 vd; Şeybani, Siyer,s.81-82; Serahsi,Kitabu'l-Mebcut,Kahire,1324,IX/16 vd.

²³ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.19; Şeybani, Siyer, s.77 vd.

²⁴ Şafii, el-Ümm, IV/ 148.

kural koymasını talep etti ve o da bunu yerine getirdi. Rivayete göre, bu düzenleme Hz.Ömer'in hilafetinin son günlerine kadar devam etmişti ve gelirler artınca Hz.Ömer peygamber ailesine pay ayırmayı sürdürmemişti²⁵ ve devamında Hz.Ali'nin de aynı uygulamayı devam ettirdiğine dair bazı şüpheler vardır. Bundan dolayı, V.İmamî İmam Muhammed el-Bakır (v.731-2) bir defasında İbn Abbas'a Hz.Ali'nin humusla ilgili görüşünü sorduğunda şu cevabı vermişti: "Ali'nin görüşü Peygamber ailesinin görüşüyle aynı idi; fakat o, bu konuda Ebu Bekir ve Ömer'e aykırı düşmeyi arzu etmedi."²⁶

Bütün bu karışıklıklara rağmen, ilk hukukçular konuya ilişkin görüşlerini sistematize edebilmişler ve her bir İslam hukuk mektebi humusun tahsisatına ilişkin kendi görüşlerini oluşturmuşlardı.

1- Hanefi öğretisine göre; humus, Enfal suresi 41.ayette zikredilen sadece beş grup içinden üçü arasında bölüştürülmelidir: Bunlar; yetimler, ihtiyaç sahibi fakirler ve yolculardır.²⁷ Muhtemelen bu, Ebu Yusuf (v.798) tarafından zikredilen görüşten sonra beliren görüştür. Ebu Yusuf'un belirttiğine göre; Hanefi hukukçular humusun sadece üç parçaya ayrılacağı kanaatinde idiler: Bir parça Peygamberin ve Peygamberin vefatından sonra da halifenin, diğer parçanın Peygamberin ailesinin ve üçüncü parçanın ise yetimler, fakirler ve yolcuların olduğudur.²⁸ Mamafih, Beydavi'ye (v.1316) göre, Ebu Hanife Peygamberin vefatından sonra kendisine ve ailesine ait olan payın hükümsüz ve geçersiz olduğu²⁹ ve özellikle Peygamberin payının askerler ve silahlar için harcanacağı düşüncesini taşıyordu, çünkü bu aynı zamanda ilk iki halifenin de uygulamasıydı.³⁰ Diğer taraftan, Şeybani (v.802)'nin naklettiğine göre Ebu Hanife, humusun üç parçaya bölünüp bu parçaların; fakirlere, yetimlere ve yolculara verileceği kanaatindedir.³¹

Tek bir ekolün hukukçuları arasındaki bu görüş farklılıkları, sadece humusun dağıtımını belirlemek için başvurulması gereken kaynaklardaki karışıklığı göstermekle kalmaz, buna ilaveten İslam imparatorluğunun toprak genişlemesinin meydana getirdiği karışıklığı da gösterir. Bir kimse, hukukçular açısından bu görüş farklılıklarının bir tek mütalaaya dayandığını düşünebilir: Halifenin ganimet üzerindeki serbest tasarrufu ve Şîî İmamların humus üzerindeki hak iddiaları nasıl sınırlandırılabilir veya bir sonraki aşamada geçersiz kılınabilir?

2- Maliki öğretisine göre; Peygamberin vefatından sonra humusun kontrolü İmama/halifeye aittir ve halife, humusu müslüman toplumun genel yararı için kullanma adına hak sahibidir.³² Mesela; halife isterse humusu zengin ve fakirler arasında eşit şekilde bölebilir. Bununla birlikte Malik (v.795) şunu da belirtir: Şayet halife öyle arzu ederse humusu Peygamber ailesine de verebilir.³³

3- Şafii öğretisine göre; humus Kur'ân'ın emri gereğince Allah ve Peygamber de

²⁵ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.20.

²⁶ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.20; Şafii, el-Ümm, IV/ 148; Şeybani, Siyer, s.78.

²⁷ Beydavi, Envar, II/367; Taberi, Tefsir, XIII/559; Tûsi, Tibyan, V/144.

²⁸ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.21.

²⁹ Beydavi, Envar, II/367.

³⁰ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.21; Şafii, el-Ümm, IV/147 vd.

³¹ Şeybani, Siyer, s.256.

³² Beydavi, Envar, II/367; Tûsi, Tibyan, V/144.

³³ Sahnun, İbn Said et-Tanuhi, el-Müdevvenetü'l-Kübra, Kahire, 1323, III/26-29.

birer hisse almak üzere beş parçaya ayrılmalıdır.³⁴ Allah'a ve Peygambere ait olan iki hissenin genellikle bir hisse gibi sayılması bir rivayetle de doğrulanır. Söz konusu rivayette İbn Abbas'a humusun bölüştürülmesi soruldu ve o da şöyle cevap verdi: Allah Rasulü zamanında ganimetin beşte biri; Allah ve Rasulüne, (Peygamberin) yakın akrabasına, fakirlere, yetimlere ve yolculara olmak üzere beş parçaya bölünürdü.³⁵ Peygamberin vefatından sonra, humus pay alanlardan dört grup arasında bölüştürüldü: Bir pay Peygamberin ailesine ve diğer üç pay da bütün müslümanların genel yararına ayrılırdı.³⁶ Şii olmamakla birlikte Haşimoğullarından olan Şafii (v.820), konuyu yakın akrabasının lehine olarak geniş şekilde tartıştı ki; ona göre elde edilen ganimet arttığı için akrabasının payı kendilerine verilmeliydi³⁷, çünkü hiçbir müslüman Kur'ân'ın, Peygamberin akrabasına verdiği payı yok sayma hakkına sâhip değildir.

4- Hanbeli hukukçular ise şunu iddia ettiler: Allah ve Rasulü birlikte humusun bir parçasına sahip olurlar, çünkü ayette Allah ile ilgili kısım, gerçekte her şeyin ona ait olduğu varsayımıyla diğer hisse sahipleri ifadesine bir giriş cümlesidir, yoksa Allah'a ait olan kısım gerçek bir hisse gibi sayılmaz.³⁸

Enfal suresinin 8. ayetinin literal yorumuna ilaveten, Şafii'nin humusun dağıtımıyla ilgili detaylı görüşlerini takip eden sonraki pek çok hukukçu, şunu kabul etmişti: Allah'a ait olan humus açıkça zikredilen beş sınıf arasında bölüştürülmelidir. Yine bu hukukçuların ifadesine göre, Peygambere ait olan pay, müslüman toplumun genel yararı veya İslam ordusunun ihtiyaçları için kullanılmalıdır. Sonraki hukukçuların kanaatine göre, Peygamber ailesine ait olan kısım da kendilerine verilmelidir. Bununla birlikte, ilim adamları arasında hala "yakın akraba" ifadesinin kimi temsil ettiği konusunda görüş ayrılıkları vardır. Bazı ilim adamları "yakın akraba"dan kastın Beni Haşim olduğunu söylerken, bazıları ise Ben-i Muttalib'i de buna dahil ederler.³⁹

İlk kaynaklardan birinde kaydedildiğine göre, Hz.Peygamber ailenin payını Beni Haşim ve Ben-i Muttalib arasında bölüştürüyordu. Bir keresinde Abdüşşems'in torunu Osman ve Nevfel'in torunu Zübeyir (Abdüşşems ve Nevfel, Haşim ve Muttalib'in kardeşleridir)⁴⁰, Ben-i Muttalib kadar Peygambere yakın olmalarından dolayı, Hz.Peygamber'den kendilerine eşit davranmasını istediler. Hz.Peygamber ise şöyle cevap verdi: "Beni Haşim ve Ben-i Muttalib hem Cahiliyye'de hem de İslamiyet'te birlikte hareket etmiştir."⁴¹ Bu hadisin şu anlama geldiği ifade edildi: Söz konusu hisse bütün yakın akrabalara değil, İslam davasını destekleyen yakın akrabalara verilmelidir.⁴² Bu sebeple, Ben-i Nevfel ve Ben-i Abdüşşems sülalesi dağıtımın dışında tutuldu. Sadece Beni Haşim'i kalan hisseyi almaya layık görenler şu tezi ileriye sürdüler; madem ki, Beni Haşim'e sadaka vermek yasaktır, o halde kalan bu payı almaya da

³⁴ Şafii, el-Ümm, IV/64.

³⁵ Şeybani, Siyer, s.77; Ebu Yusuf, Kitabu'l-Harac, s.19.

³⁶ Beydavi, Envar, II/367; Tüsi, Tibyan, V/144.

³⁷ Şafii, el-Ümm, IV/149 vd.

³⁸ İbn Sellam, Ebu Ubeyd el-Kasım, Kitabu'l-Emval, Kahire, 1353, s.14.

³⁹ Beni Haşim ve Ben-i Muttalib Kureyşli Abdülmenaf'ın soyundan gelirler. Yani Haşim ve Muttalib kardeşler. Bkz. Mus'ab b.Abdullah ez-Zubeyri, Kitabu'n-Nesebi'l-Kureyşî, Kahire, 1953, s.14-17,17-20 ve 15-91.

⁴⁰ ez-Zubeyri, a.g.e., s.14-17,17-20 ve 15-91.

⁴¹ Şafii, el-Ümm, IV/147; Ebu Yusuf, Kitabu'l-Harac, s.20; Şeybani, Siyer, s.79.

⁴² Muhammed b. İsmail el-Buhari, Kitabu'l-Cami es-Sahih, Leiden, 1862-1908, II/286; Serahsi, Mabsut, X/12-13.

sadece onlar hak sahibidir.⁴³ Emevi Halifesi II.Ömer (717-20) tarafından Peygamberin ve yakın akrabasının hissesinin Beni Haşim'e yeniden tahsis edilmesi, büyük ihtimalle sonraki dönemlerde de "yakın akraba" ifadesinden sadece Beni Haşim'in anlaşılmasına sebep olmuştur.⁴⁴

III. HUMUS VE FEY'

Buraya kadarki kısımda ganimetteki humustan söz ettik, fakat büyük toprakların fethi başlayınca bazen savaşmaksızın gayr-i müslimlerden ele geçirilen savaş ganimetleri içerisine yeni maddeler de girmiştir. Pek çok İslam bilgini savaş ganimetini yeniden ganimet ve fey' diye iki kısma ayırdılar. Ganimet, düşmandan alınan taşınır malları içerirken; fey', savaşa başvurmaksızın görüşme ve anlaşma yoluyla inanmayanlardan müslümanların eline geçen topraklardır. Diğer bir ifadeyle, fey', ganimetten daha genel olup savaş yapmaksızın müslümanların inanmayanlardan ele geçirdiği her türlü mala denir.⁴⁵ Humus meselesinde zikredilen bölüşüm kuralları fey'in paylaşımında da uygulanmıştır. Yaygın anlatıma göre, kuşatma sonrasında Ben-i Nadir teslim olunca, Hz.Peygamber onların terk ettiği tarlaları ve bahçeleri savaş ganimeti olarak kuşatmaya katılanlara dağıtmamış, oraları sadece muhacirlere vermişti.⁴⁶ Diğer bir deyişle, Ben-i Nadir'in malları fey' gibi işlem gördü, yani Hz.Peygamber'e döndü⁴⁷, çünkü buralar savaşız, Allah'ın sırf yardımı yani Peygamberini özel desteklemesi sonucu ele geçirilmişti. Bunun Peygambere aidiyeti temelde safvu'l-mal (seçilen kısım) uygulamasına benzer, yani başkana (komutan) bir hak olarak verilen pay gibidir.⁴⁸ Hayber ve Fedek'in fethinden sonra aşağıdaki Kur'ân ayeti nazil oldu.

"Allah'ın, fethedilen memleketler halkının mallarından Peygamberine verdikleri: Allah, Peygamber, yakınlar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Ta ki, içinizdeki zenginler arasında elden ele dolaşan bir devlet (güç) olmasın. Peygamber size ne verirse onu alın, sizi neden men' ederse ondan geri durun. Allah'tan sakının, doğrusu Allah'ın cezalandırması çetindir." (Haşr, 59/7)⁴⁹

Bu sebeple, gerek Kur'ân ve gerekse Ben-i Nadir olayından da anlaşılacağı üzere, fey' kavramı düşmanın teslim olmasıyla elde edilen ganimeti içerir ve bu da uygun gördüğü şekilde dağıtması için tamamıyla lidere/halifeye bırakılmıştır. Sonuç olarak, fey' Peygamber yani devlet tarafından yönetilmelidir, çünkü ganimetin humus kısmına benzer şekilde, fey' de hazineye bir gelir olarak görülmektedir. Burada yine ciddi görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır ve fey'de humus olup olmadığı konusunda, Peygamberin vefatından sonra kime ait olacağı ve son olarak da dağıtım metodu konusunda fakihler görüş ayrılığına düşmüşlerdir.

Hz.Ömer, rivayet ettiği bir hadiste, fey'in tamamen Peygambere ait olduğunu ve onun bunu yakın akrabalarına ve kalanını da silahlarla, atlara harcadığını söylemiş-

⁴³ Bkz. 13 nolu dipnottaki kaynaklar.

⁴⁴ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s.21; Şafii, el-Ümm, IV/152.

⁴⁵ Taberi, Tefsir, XIII/546; Tûsi, Tibyan, IX/564. Ayrıca bkz. M.Khadduri, War and Peace in Islam, Baltimore, 1955, s.118-25.

⁴⁶ Beydavi, Envar, II/324.

⁴⁷ Taberi, Tefsir, IX/563.

⁴⁸ Lokkegaard, Islamic Taxation in the Classical Period, Copenhagen, 1950, s.45.

⁴⁹ Yahya b.Adem, Kitabü'l-Harac, s.21.

tir.⁵⁰ Fey'in sadece Peygambere ait olması pek çok ilk kaynak tarafından tasdik edilir, fakat fey'in ganimet altında sınıflanması bazı hukukçular tarafından sorgulanmıştır. Hanefi hukukçusu olan Ebu Yusuf, fey'i haraç (antlaşma ve görüşmelere bağlı olarak ele geçen topraklardan zorla alınan bir çeşit vergi) ile eşit saymıştır.⁵¹ Bir kısım ilk dönem hukukçusu ise fey'i, ganimet olarak değerlendirilemeyecek bir toprağa bağlı vergi olarak düşünmüştür ki; bu vergide humus olmayıp tamamı müslümanların tümüne aittir. Peygamberin vefatından sonra benzer yetki yüklenmiş olan halefleri, fey'i kendi istedikleri tarzda bölüşürmüşlerdir.⁵² Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz'in devrine kadar fey' kurumunun nihai şekle büründüğü söylenemez.⁵³

Fey'in uygun bir şekilde dağıtımı konusu da çokça tartışıldı. Hz.Ömer'e Irak ve Suriye topraklarının nasıl paylaşılacağı sorulduğunda o, Sa'd b. Ebi Vakkas'a taşınabilir malları ileri gelen askerler arasında pay etmesini ve toprakları ise yönetime bırakmasını emretti.⁵⁴ Hz.Ömer'in bu emrine, başlarında Zübeyir b. Avvam'ın bulunduğu bir grup tarafından itiraz edildi. Bunlar, Suriye'deki fey'in Peygamberin Hayber'de dağıttığı şekilde dağıtılmasını istiyorlardı ki; bu da, fey'in yarısını Peygamberin şahsi mülkü olarak kendisinin alması ve kalan yarısını da müslümanlar arasında dağıtılması şeklinde idi. ⁵⁵ Problem, Ben-i Nadir topraklarının sulh yoluyla fethedilmesinden hareketle fey'in ilk tanımından kaynaklanmışa benziyor ve bu yüzden sadece Peygambere ait olduğu düşünülüyordu, yoksa güç kullanılarak ele geçirilen ve savaşçılar arasında pay edilecek bir toprak olarak görülmüyordu.⁵⁶

Başlıca İslam hukuk ekollerine göre, fey'in dağıtım metodu aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Şafii mezhebine göre; fey', Peygamberin hayatında yirmi beş parçaya bölünürdü; bunun beşte dördü yani yirmi parçası Peygambere ayrılırdı ve ayrıca geriye kalan beş parçanın beşte biri de ona ait olurdu. Arta kalan dört parça, Peygamberin akrabaları, yetimler, ihtiyaç sahipleri ve yolcular arasında yani humus bağlamında zikredilen dört sınıf arasında bölünmek zorundaydı. Peygamberin vefatından sonra, onun hissesi ve arta kalan dört parça ya askerler için harcanmalıydı ya da ümmetin genel menfaatine sarf edilmeliydi, fakat öncelik askerlerin ihtiyaçları olmalıydı.⁵⁷

Diğer taraftan Hanefilere göre; Peygamberin vefatından sonra fey' ve humus üç kısma ayrılmalı ve böylece Peygamberin ve ailesinin hissesi iptal edilip yetimler, fakirler ve yolcular için belirlenen üç hisseye dahil edilmeliydi.⁵⁸

Maliki anlayışa göre ise; hem humus ve hem de fey'in beşte dördü (fey'in geri kalan dört parçasına ilaveten), halkı İslam'ın gayesine uygun idare etmesi için İmam/idarecinin tasarrufuna bırakılırdı. İdareci, fey'i ümmetin zengin ve fakirleri arasında eşit şekilde pay etmek zorundaydı ve bunun yanında Peygamberin yakın

⁵⁰ Şafii, el-Ümm, IV/139.

⁵¹ Ebu Yusuf, Kitabu'l-Harac, s.23.

⁵² Yahya b.Adem, Kitabu'l-Harac, s.20.

⁵³ Lokkegaard, Taxation, s.44.

⁵⁴ Ebu Yusuf, Kitabu'l-Harac, s.24.

⁵⁵ Ebu Yusuf, Kitabu'l-Harac, s.24; Lokkegaard, Taxation, s.45.

⁵⁶ Lokkegaard, Taxation, s.45.

⁵⁷ Şafii, el-Ümm, IV/153; Tûsi, Kitabu'l-Hilaf, II/110; ayrıca bkz. Beydavi, Envar, II/324. Beydavi, bu görüşe üstü kapalı değinmektedir.

⁵⁸ Tûsi, Kitabu'l-Hilaf, II/110.

akrabalarına da bir pay ayırabilirdi.⁵⁹

IV. HUMUS VE ENFAL

Fey' ve ganimete ilaveten, humus tartışmasıyla ilgili diğer bir madde de enfal'dir.⁶⁰ Müslüman hukukçuların kullanımında enfal, temel bir farkla birlikte ganimete benzetilir. Ganimetler tüm savaşçılar arasında pay edilirken, enfal kendilerini seçkin gören askerlere verilir. Bu anlamda enfal, ganimetteki düzenli paylarına ilaveten yöneticinin bazı savaşçılara verdiği ikram/ödül kabilindedir.⁶¹ Ordunun savaş ruhunu artırmak ve moralini yükseltmek için önceden enfal/artı pay sözü veriliyordu ve bu, yöneticinin askeri planının bir parçasını oluşturuyordu.⁶² Artı pay verme uygulaması tenfil diye de bilinirdi.⁶³ İlk kaynaklar enfal teriminin kullanımındaki çelişkileri ortaya koymaktadır; çünkü bazı kaynaklar enfalin tüm ganimeti içerdiğini, diğer kaynaklar ise bunun artırılan veya fazladan olan payları ifade ettiğini söylemektedirler.⁶⁴ Kur'ân'da enfal, ganimetle ilgili ayetin de yer aldığı aynı surede zikredilir. Bazı Kur'ân müfessirlerine göre; Bedir savaşından kısa süre sonra inen ganimetle ilgili ayet (Enfal,8/41), enfal ile ilgili ayeti takiben inmiştir; zira İslam öncesi Arap ganimet dağıtım uygulamasına alışmış olan peygamber ahabının arasında ortaya çıkan ganimetin eşit şekilde dağıtımına ilişkin büyük bir problemin çözülmesi gerekiyordu. "Sana savaş ganimetlerinden sorarlar; de ki: "Ganimetler, Allah'ın ve Elçisininindir. Siz, (gerçekten) inanan insanlar iseniz, Allah'tan korkun, aranızı düzeltin, Allah'a ve Elçisine itaat edin."

Diğer taraftan, bazı Kur'ân müfessirlerine göre, ganimet ile ilgili ayet enfal ile ilgili ayeti neshetmiştir.⁶⁵ Bununla birlikte diğer müfessirler, enfal ile humusun benzer olduğunu ileri sürüyorlar⁶⁶ yani onlara göre enfal devlet başkanına aittir ve bundan dolayı da humusun içerisinden temin edilmesi gerekmektedir. Beydavi'nin açıklamasına göre; enfal savaşa çıkmadan önce söz verilen ek paylardır ve Şafii, devlet başkanının beklenen ganimetten savaş öncesi verdiği belli bir dağıtım sözünün bağlayıcı olmadığını düşünmektedir.⁶⁷

Şüphesiz tenfil uygulaması, ganimetin dağıtımını konusunda devlet başkanının yetkisini artırmıştır ve daha geç kaynaklarda görülen fikir ayrılıkları, karışık durumları

⁵⁹ Sahnun, Müdevvene, III/26-29; Tûsi, Kitabu'l-Hilaf, II/123.

⁶⁰ *Enfal*, savaşta elde edilen yağma veya hediye anlamına gelen *nefel* kelimesinin çoğuludur. Müslüman hukukçular, Kur'ân'da yer alan ilgili ayette *enfal*'in yorumunda ihtilaf ettiler. Bazıları, ganimetin *enfal* diye isimlendirildiğini söylediler, çünkü müslümanlardan önce hiç kimseye ganimet meşru kılınmış değildi. Böylece bu, müslümanlar için 'hediye', yani nefel telakki edilebilir. Diğer yandan, bazıları bunun Peygamber için özel bir lütuf olduğunu ve ona has olarak bunun 'hediye' yapıldığını ileri sürerler. (Lisanu'l-Arap, XI/671) Ayrıca, seçkin savaşçılara verilen ve geleneksel paylaşımından daha fazla olan, 'ziyade' anlamına gelmektedir. (Lisanu'l-Arap, XI/671; Mecmau'l-Bahreyn, V/485) Taberi'ye göre, bu anlamda enfal sadece Kur'ân 8/1'de kullanılmıştır. (Tefsir, XIII/365)

⁶¹ Taberi, Tefsir, XIII/365; Tûsi, Tibyan, V/86.

⁶² Serahsi, Şerh, II/593-4; Şeybani, Siyer, s.113.

⁶³ Serahsi, Şerh, II/594; Şeybani, Siyer, s.90.

⁶⁴ Bkz. Taberi, Tefsir, III/365.

⁶⁵ Taberi, Tefsir, III/378-380; Taberi, tefsirinde Enfal 8/1 ayetindeki hükmün kaldırıldığı görüşünü reddeder. (III/382)

⁶⁶ Tûsi, Tibyan, V/86.

⁶⁷ Beydavi, Envar, I/357.

yansıtır ki; bu durumlarda problemin özü enfal'in kendisinden ziyade ganimeti bazılarını diğerlerine üstün tutarak dağıtma hakkının kendisinde olduğunu iddia eden liderin otoritesi idi. Birisi, enfal'in diğer iştirakçilerin paylarından değil de, devlet başkanının payından veya devletin payı olan humustan⁶⁸ ödenmesi gerektiği yönündeki görüşün arkasındaki sebebi farkedebilir.

V. HUMUS'UN İMAMİ KONUMU

Küleyni, eseri Kafi'nin "Kitabu'l-Hucce" bölümünde İmamî anlayışın humusa ilişkin ilk açıklamalarını özetlemektedir. Aşağıda gelen kısım, humus konusundaki hadislerle dair bölüme giriştir. Farklı dönemlerde İmamî hukukçular, Küleyni'nin humusa dair verdiği bilgileri yorumlarken fikir ayrılığına düşmüşlerdir, fakat esas olarak onun humus açıklamaları kabul edilir:

Doğrusu yüce ve övgü sahibi Allah, Kur'an'da meleklerle de dediği gibi, yeryüzünü bütünüyle halifesine vermiştir: "Bir zamanlar Rabbin meleklerle, ben yeryüzünde bir halife var edeceğim, demişti..." (Bakara, 2/30) Böylece tüm yeryüzü Adem'e ve ondan sonra da onun dindar çocuklarına ve varislerine aitti. Bundan dolayı, düşmanlarının kendilerinden savaşarak veya zafer sonucu elde ettikleri şeyler, tekrar kendilerine döndüğünde fey' adını almıştır. Dolayısıyla fey', ya savaş veya zafer yoluyla kendilerine dönen metaldır. Yüce Allah'ın, fey' ile ilgili olarak Kur'an'daki emri şöyledir: "Eğer Allah'a ve kulumuz Muhammed'e indirdiğimize inanıyorsanız, bilin ki, ele geçirdiğiniz ganimetin beştebiri Allah'ın, Peygamberin ve yakınlarının, yetimlerin, düşkünlerin ve yolcularındır." (Enfal, 8/41) Bu sebeple fey', Allah'a, Peygambere ve akrabalarına aittir. İşte bu fey'dir, yani "geri döndürülen/alınan" kısım/meta olup, bunlar bir zamanlar başkalarının ellerine geçmiş şeylerdir. Bundan dolayı, fey' onlardan güç (kılıç) kullanılarak zorla alınmalıdır. Fakat atlar ve askerlerle savaşmadan geri alınan şeyler ise, enfal olup tamamen Peygamber'e aittir. Hiç kimsenin bunlarda bir payı yoktur, paylar kendisi için savaşılan şeylerde olur. Bu, dört parçasının savaşanlara ve bir parçasının da Peygamber'e ait olduğu ganimetlerdeki durumdur. Peygambere ait olan bu kısmı kendisi üç hisse kendisine ait olmak üzere altı parçaya ayırır⁶⁹ ve geri kalan üç parça ise yetimler, ihtiyaç sahipleri ve yolcular arasında pay edilir. Fakat, enfal için bu, emredilen bir metod değildir, çünkü enfal tamamen Peygambere aittir. Fedek⁷⁰ sadece Peygambere aitti, çünkü Peygamber ve mü'minlerin emiri Ali burayı ele geçirmişti ve hiç kimse de onlarla birlikte değildi. Bu

⁶⁸ Serahsi, Şerh, II/608; ayrıca bkz. Lokkegaard, Taxation, s.43.

⁶⁹ Bu üç parça Allah'ın, Peygamberin ve Peygamber ailesinin paylarını içerir. Bu ayırım İmamî anlayışı yansıtır.

⁷⁰ Şiilerin ifadesine göre; Peygamber kendisine "enfal" olarak ayrılan Fedek'i Fatıma'ya vermişti, çünkü Peygamber burayı istediği birine vermekle yetkiliydi. Peygamberin ölümünden sonra fedek, fatıma ile Ebu Bekir arasında tartışma konusu oldu. Fatıma, babasının mirascısı olduğunu ileri sürerek Fedek'in kendisine ait olmasını istedi. Ebu Bekir, Peygamberden şu sözü naklederek buna karşı çıktı: "Bizim bıraktığımız sadakadır.", yani zekat gibi iyi amaçlar için kullanılacak bir hediyedir. (Bkz. Muhammed b. Yakub el-Küleyni, el-Usul mine'l-Kafi, Tahran, 1392, II/476 ve bu bölümdeki üçüncü hadisle ilgili Muhammed Bakır el-Meclisi'nin yorumu; ayrıca Ahmed b. Ali Ebi Talib et-Tabersi, el-İctihad, Beyrut 1966, I/131 Fatıma'nın Fedek konusunda Ebu Bekir ile yaptığı tartışmaları verir. Sonraki Sünnî hukukçular, Fedek'in safaya (19 nolu dipnotta safaya kavramı açıklanmaktadır.çev.) arasında sayıldığını ve yolculara ait olduğunu söylerler. Yahya b. Adem, Kitabu'l-Harac, s.34; Serahsi, Şerh, II/610; ayrıca bkz. Lokkegaard, Taxation, s.46.

nedenle Fedek'e fey ismi verilmesinden vaz geçilmiştir ve zorunlu olarak burası enfal kapsamına dahil edilmiştir. Benzer şekilde, özellikle ormanlar, madenler, okyanuslar ve çöller İmam'a (Devlet Başkanı) aittir. Bundan dolayı, bir topluluk toprak parçasını İmam'ın izniyle ekip-biçerse, çıkanın beştedördü kendilerine ve beştebiri ise İmam'a verilir. İmam'a ayrılan bu pay humusta olduğu gibi benzer dağıtım prosedürünü takip eder.⁷¹ Fakat bu toprak parçasını İmam'ın izni olmadan ekip-biçerse ve sonra da İmam ürünün tamamını alırsa, hiç kimsenin bu üründe bir payı olmaz. Aynı şekilde, toprak sahibinin⁷² izni olmaksızın birileri bir şeyler inşa etse veya suyun bir kanaldan akmasını sağlayıp ölü/terkedilmiş bir araziye ekip-biçse elde edilen gelir, bu işi yapanlara ait değildir. İmam isterse, elde edilen gelirin hepsini bu kişilerin ellerinden alır veya onların ellerine terk eder.⁷³

Küleyni'nin açıklamaları, humus hakkındaki emir ile ilgili İmamî hukukçuların özel yorumları için temel teşkil etmektedir. Yeryüzündeki her şey İmam'ın ve inananların biricik malıdır, yani Şîîlere bu gibi malları kullanma izni verilmiştir. Şîîler, sıkıntılarını gidermek için beştebirin dört parçasının kullanım haklarını ellerinde tutarlar, geriye kalan beştebirin birlik kısmı ise İmam'ındır. Enfal, savaşmadan ele geçirilen her şeyi içerisine alır: Krala ait topraklar, safaya (ganimet dağıtılmadan İmam'a/idareciye bırakılan) mallar, terkedilmiş araziler, mirasçısı bulunmayan araziler ve ağaçlar, ormanlar, madenler, denizlerde ve deniz diplerinde olan her şey buna dahildir.⁷⁴ Ancak İmam'ın izninden sonra şîîler İmam'ın mülküne sahip olabilirlerdi. Bu yüzden, diğerleri (İmam'ın toprağını izinsiz ele geçirenler) enfal'i kanunsuz şekilde ele geçiren gasp ediciler kabul edilirler ki; bunlar da son beklenen İmam Mehdi tarafından İmam'ın topraklarından çıkarılırlar.⁷⁵ Küleyni'nin naklettiği diğer bir rivayette ifade edildiğine göre; Misma Ebu Seyyar adında Bahreynli bir şîî, İmam'a 80.000 dirhem vermişti; bu paranın Bahreyn'de denizden çıkardığı incilerden kazandığı paranın beşte biri olduğunu ve İmam'ın hakkıyla (sehmi) ilgili Allah emrine uygun davrandığını söylüyordu. İmam ona şöyle söyledi: "Sadece Allah'ın, yeryüzünden çıkardığının beştebiri mi bize aittir? Ey Ebu Seyyar, bütün yeryüzü bizindir (İmamlarındır) ve Allah'ın yeryüzünden çıkardığı şeylerin tamamı da bize aittir." Misma şöyle cevap verdi: "Öyleyse, tutarın tamamını size getireceğim." İmam ona şöyle karşılık verdi: "Ey Ebu Seyyar, onu senin için temizledik ve sana helal kıldık; dolayısıyla onu al ve diğer mallarına kat. Bizim Şîîlerin elinde bulunan, yeryüzünden elde edilen malların tamamı şîîler için helaldir. Ta ki; Kaim⁷⁶ zuhur edinceye kadar ki; o, şîîlerden vermeleri gerekeni toplayacak ve yeryüzünü de onlara bırakacaktır. Fakat, şîîlerin elinde olmayan topraklara gelince, onların bu topraklardan elde ettikleri kendilerine haramdır. Ta ki; Kaim yeryüzünde zuhur edip onların ellerinde bulunanı

⁷¹ Yani altı parçaya bölünür, üç parça İmam'a ve diğer üç parça ise yetimler, ihtiyaç sahipleri ve yolcularadır.

⁷² Bu bağlamda, İmamilerin anlayışına göre *toprak sahibi* kavramıyla yeryüzünün kendisine ait olduğu var sayılan İmam kastedilmektedir.

⁷³ Küleyni, Kafi, II/ 626-28. Küleyni'nin naklettiği bir hadise göre; VI. İmam Cafer es-Sadık bütün yeryüzünün İmam'a ait olduğunu söylemiştir. Detay bilgi için aşağıya bakınız.

⁷⁴ Tûsi, Tezhib, IV/ 132.

⁷⁵ Küleyni, Kafi, II/ 356.

⁷⁶ el-Kaim (tam ismi el-Kaim biemrillah/Allah'ın emrini ikame eden kişi) fonksiyonunu ortaya çıktığında gösterecek Onikinci İmamın isimlerinden biridir. Tûsi, Kitabul-Gaybe, s.282.

alıp, onları bu topraklardan sürgün edene kadar.⁷⁷

Bu rivayet, İmamî hukuk sisteminde kendisine humus tatbik edilen çeşitli maddeleri göstermektedir. Aslında, İmamî hukukçular ganimet kavramının savaşılan ülkede elde edilen ganimetten daha geniş anlamda olduğunu ileri sürerler.⁷⁸ Bunun da ötesinde, ganimet, sanayi ve ticaret yoluyla elde edilen kar ve kazancı da içerir. Onlar, bu düşüncelerini Kur'ân'da yer alan ganimet terimiyle destekleyip, Enfal suresinin 41. ayetini referans olarak verirler ki; onlara göre, bu ayette geçen "...biliniz ki, ele geçirdiğiniz ganimet..." sadece savaş ganimetiyle sınırlı değildir. İşte bu durum, İmamî Fıkıh Ekolü ile diğer fıkıh ekollerinin arasında temel ayrılıklardan birisidir.⁷⁹ Tûsi (v.1067), ganimetle ilgili açıklamalarında şunları kaydeder:

Ganimet kelimesi, "*Ganeme*" kökünden türemiş olup, kişinin ister sermayeli olsun ister olmasın, karlı bir kullanıma döndürme amacıyla elde ettiği şey anlamına gelir. Fakihlerin kullanımına göre, sermaye olmaksızın karlı kullanıma çevrilen her şeye ganimet denir. Bu kabule göre, ganimet iki kısma ayrılır. Birincisi; savaşarak, zaptederek veya zafer sonucu Darü'l-harp'ten ele geçirilen metalardır. İkincisi; zikredilen (savaş, zabt gibi) yollar dışında elde edilen şeylerdir. Mücevherler, madenler veya denizden çıkarılanlar ile diğer yollarla elde edilen kazançlar gibi ki; biz bunları zekatla ilgili kitabımızın humusun uygulanacağı maddeleri açıklayan bölümünde zikrettik.⁸⁰ Darü'l-harp'ten savaş ganimeti olarak alınanlara gelince, bunların müslüman topraklarına taşınıp taşınamama imkanına bakılmaksızın beştebiri ayrılmalıdır.⁸¹

Cihada katılmak için İmam'ın izninin olması temel bir önkoşuldur. İmamî hukukçuların kabullerine göre; savaşçılara savaşmaları için İmam önceden izin vermişse, ganimet olarak elde edilen her şey İmama ait olur. Halbuki, cihat İmam'ın izni ile yapılmış olsa, toplamın dört parçası savaşçılar arasında pay edilir, beştebiri ise İmam'a ayrılır.⁸² Çünkü, güç kullanılmaksızın ele geçirilenler fey' olarak görmeli yani Peygamberin kişisel malı ve ondan sonra da İmam'ın malı olmalıdır.⁸³

Diğer temel ihtilaf ise, Peygamberin vefatından sonra ganimetten ödenecek humusun tahsisatıyla ilgilidir. Yukarıda da görüldüğü üzere, Sünnî hukukçuların çoğunluğu Peygamberin payının ve bazı durumlarda ailesinin payının da, ümmetin (İslam toplumunun) genel yararı için kullanılabileceğini uygun görmüşlerdir. Peygamber ailesinin payı konusunda, değişik Sünnî fıkıh mezhepleri arasındaki

⁷⁷ Küleyni, Kafi, II/ 357.

⁷⁸ Bu kavram ve karşıtı olan Darü'l-İslam hakkında geniş bilgi için bkz. (S.E.İ.,s.68-69'daki bu kavramlarla ilgili makaleler.) Ayrıca yukarıda el-Kafi'den, II/629 yapılan aktarımlar üzerinde Muhammed Bakır el-Meclisi'nin yorumlarına bakılabilir.

⁷⁹ Tûsi, Kitabu'l-Hilaf, II/110.

⁸⁰ İlk dönem İmamî fıkıh eserlerinde humusun, zekat bölümünde ele alındığı açıktır. Bu, muhtemelen ilk dönem İmamî fıkıh eserlerinin Sünnî fıkıh eserlerini örnek almasındandır ki; bu eserlerde konu aynı şekilde işlenmiştir. İmamî fıkıhında humus konusunu başlı başına konu olarak ele alıp ayrı bölüm halinde işleyen eserler daha sonra ortaya çıkmıştır.

⁸¹ Tûsi, Mabsut, II/ 64.

⁸² Tûsi, Tezhib, IV/ 135. Sünnî hukukta, İmamın (Devlet başkanının) izni olmaksızın ele geçirilen ganimet savaş ganimeti olarak değerlendirilmez, aksine bu yağmadır/hırsızlıktır. Bkz. Khadduri, War and Peace, s.119,

⁸³ Tûsi, Tezhib, IV/ 133. Fey'e ilişkin bu açıklama ile Küleyni'nin yukarıda kaydettiği açıklamayı mukayese ediniz.

tartışmayı ve kendileri sadaka kabul etmedikleri için Şafii'nin Peygamber ailesi hissesini farklı bir konumda gördüğünü yukarıda kaydetmiştik.⁸⁴

İmamî hukuk sisteminde humus aşağıdaki dağıtıma göre yapılır: Allah, Peygamber, Peygamber ailesi, yetimler, ihtiyaç sahipleri ve yolculardan her birine bir parça verilir.⁸⁵ Tûsi'nin açıkladığı bir görüşe göre; Allah'ın payı, onu Allah yolunda harcayacak Peygambere aitti;⁸⁶ Peygamber ailesine hukuki şekilde ayrılan paya ek olarak Peygamber hissesi, vefatından sonra en yakın akrabaya verilirdi; yetimlere ait olan pay ise Ehl-i beyt yani Beni Haşim içindeki yetimlere verilir ve geriye kalan iki hisse ise Ehl-i beyt'i dışarıda bırakarak sadaka şeklinde ihtiyaç sahiplerine ve yolculara pay edilirdi.⁸⁷ Tûsi'ye göre, diğer bir rivayet ise şunu iddia etmektedir: Allah'a ve Peygambere ayrılan paylar İmama aittir ve Peygamberin yakın akrabasının payı da aile arasında paylaşılması için İmama verilir; geriye kalan üç hisse ise, Beni Haşim oğullarına hasretmeden veya bir kısıtlama olmaksızın yetim, ihtiyaç sahipleri ve yolcular arasında pay edilir.⁸⁸ Fakat Tûsi'nin ifadesine göre, İmamî hukukçuların çoğunluğu Allah'a ve Peygambere ayrılan payların, Peygamberin halefi olan "Veliyyü'l-Emr- Peygamberin iradesini yerine getiren"e ait olduğunu düşünürler. Bu sebeple İmam üç paya sahip olur ki; iki pay Peygamberin meşru varisi olduğu için, diğer biri de Allah adına kendisine düşen paydır. Geriye kalan üç pay ise Beni Haşim içindeki yetimler, ihtiyaç sahipleri ve yolculara aittir.⁸⁹

Küleyni, Süleym b. Kays el-Hilali'nin otoritesine ilişkin bir rivayette bulunuyor. Rivayete göre el-Hilali, Hz. Ali'nin şöyle dediğini işitmiş: "Kur'an'da zikredilen Peygamber ailesi (zevi'l-kurba)'dan maksat Beni Haşim'dir ve "yetimler ve ihtiyaç sahipleri/fakirler"den kasıt da yalnızca bizim (Beni Haşim) ailemiz içerisinde yer alanlardır, çünkü Peygamber bize (Beni Haşim) sadakadan bir pay ayırmamıştır."⁹⁰

İmamîlerin ileri sürdüğü gibi, humusun altı parçaya bölünmesi Kur'an'daki emrin zahiri (literal) uygulamasına uygun düşmektedir. İmamî fıkıh geleneğinde Allah adına ayrılan pay, Maliki fıkıh geleneğinde Peygamber ailesine bir görev olarak, Kabe'nin bakımı içindi.⁹¹ Bu üç payın tamamı, İmam tarafından Peygamberin soyundan gelenlere verilmeliydi. İmamî sisteme göre, diğer üç pay bile sadece Beni Haşim'e tahsis edilmeliydi ve netice olarak da İmam'ın kendisi tarafından dağıtılmıyordu. Hanefi fıkıh geleneğine göre ise, bu üç pay Peygamberin ölümünden sonra ümmetin genel olarak menfaati için kullanılması gereken pay idi.⁹² Bundan dolayı, İmamîye hukukuna göre humus, İmam'ın meşru olarak devlet başkanı olduğu İmamî siyaset yapılanmasında devletin payını oluşturur. Sonuç itibarıyla, humusun idare

⁸⁴ Şafii, el-Ümm, IV/149.

⁸⁵ Tûsi, Kitabu'l-Hilaf, I/123.

⁸⁶ Tûsi, Mabsut, II/ 65; Küleyni, Kafi, II/ 631-32.

⁸⁷ Tûsi, Tezhib, IV/ 125.

⁸⁸ Tûsi, Tezhib, IV/ 125.

⁸⁹ Tûsi, Tezhib, IV/ 128.

⁹⁰ Küleyni, Kafi, II/ 630; Taberi, Tefsir, XIII/ 559'da Oniki imamdan Dördüncüsü olan İmam Ali b. Hüseyin'in otoritesine ilişkin benzer bir rivayetten bahsediyor. Serahsi de Şerh'te humusun beşte birinin Peygamber ailesine tahsis edildiğini, çünkü onların sadaka alamayacağını söylüyor. (Peygamberin yakın akrabalarından sadece Beni Haşim'e sadaka yasaklanmıştır.) Bu , sadece onların (Beni Haşim'in) humusun beştebirine hak sahibi olduklarını göstermektedir.

⁹¹ Taberi, Tefsir, XIII/ 550.

⁹² Tûsi, Kitabu'l-Hilaf, II/123-26.

edilmesi İmam'ın sürekli varlığını gerektirir. Onikinci ve aynı zamanda Son İmam'ın durumunda olduğu gibi, İmam'ın yokluğunda hem humusun idare edilmesi meselesinde hem de gaybet zamanında humusun ödenip ödenmemesi konusunda problem çıkmıştır. İmamîlere göre, gaybet miladi 873-874 senesinde başlamıştır. Ortaya çıkan bu problem, yeryüzünde adaleti ve eşitliği sağlayacak, va'd edilmiş mehdi olarak geri gelecek Onikinci İmam'ın dönüşüne kadar İmamîlerin lideri olarak tanınan "İmamî Otorite" meselesinin tartışılmasını ortaya çıkarmıştır. Bu problemin bütün yönlerini burada aktarmak makalemizin sınırlarını aşmaktadır. Mamafih, İmam'ın yokluğu döneminde humus meselesini anlamak için, İmamî hukukçuların konuyla ilgili görüşlerini incelemek yararlı olacaktır.

ONİKİNCİ İMAMIN YOKLUĞUNDA HUMUS

İmamî hukukçular, Onikinci İmam'ın yokluğunda humusun dağıtımı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Tûsi, Mebsut'unda bu görüşlere özetleyerek yer vermiştir. Esasında Tûsi'nin görüşü mütekaddimin İmamî Hukukçuların görüşüyle aynıdır. Mütekaddimin İmamî Hukukçuları konuyla ilgili görüşlerini, İlk İmamî Hukukçular silsilesinin sonuncusu olan, "Muhakkikü'l-Evvel" diye tanınan Necmüddin Ebu'l-Kasım Cafer b. el-Hasan b. Yahya el-Hilli ile sona eren 680/1281-82 yıllarından önce yazmışlardır. "el-Allame" diye tanınan İbn el-Mutahher el-Hilli (v.1326) ile başlayan müteahhirin İmamî Hukukçular (Modern Devir) silsilesi ise günümüze kadar uzanmaktadır. Konuya ilişkin resmin tamamını görebilmek amacıyla, modern/müteahhirin dönem hukukçuların görüşleri Tûsi'nin görüşleriyle birlikte ele alınacaktır.

Tûsi'ye göre, İmamî hukukçular humusun dağıtımı konusunda ve özellikle de yokluğu döneminde İmam'ın üç payı hakkında dört farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Fakat Tûsi, konuya ilişkin (Şii) kaynaklarında muayyen bir nassın/ifadenin yer almadığını belirtmektedir.

1- İlk görüşe göre; Gizli İmam döneminde humus, bazı şartlarla birlikte Şiiler için meşrudur ve onlar İmam tekrar ortaya çıkıncaya kadar humusu ödemekten muaftırlar. Bu sebeple, Şiiler için meşru kılındığından dolayı İmam'a ait malların tasarrufunda özgürdürler. Doğru bir yol olmadığı gerekçesiyle, Tûsi bu görüşe katılmaz, çünkü bu tutum kişinin başkalarına ait mallarda sınırsızca tasarruf etmesini engelleyen "ihtiyat prensibine" aykırıdır. Bu gibi meselelerde mal sahibinin izninin gerekliliği hukukta aksi iddia edilemeyen bir kuraldır.⁹³ Müdellel fıkıh alanında en iyi eserlerden birini yazan 'modern' hukukçulardan el-Hakim şunu ileri sürmektedir: Yukarıda verilen görüş, sahih hadislerle çelişen 'nadir' bir rivayete dayanmaktadır. Küleyni'nin zikrettiği söz konusu rivayet, Onikinci İmam tarafından bir müntesibine yazdırıldığı iddia edilen humusla ilgili bir nota bağlanmaktadır. Bu notta şöyle denmektedir: "Humus, bizim müntesiplerimize (Şiiler) helaldir ve onlar otoritemiz sağlanıncaya kadar humus ödemekten muaftır ki; böylece onların çocukları günah içinde değil de, doğruluk içinde doğsunlar."⁹⁴ el-Hakim bir şeyin helal olabilmesi için, sahibinin izninin gerektiğini iddia eder ve Onikinci İmam'ın durumunda ise böyle bir şahsi iznin alınmasının mümkün olmadığını söyleyerek, bu durumda hukuki iznin

⁹³ Tûsi, Kitabu'l-Hilaf, II/123-26.

⁹⁴ Tûsi, Kitabu'l-Gaybe, s.176.

onun temsilcileri olan kişilerden, mesela müctehidlerden alınması gerektiğini vurgular.⁹⁵

2- Konuyla ilgili ikinci görüşe göre; hayatta olduğu sürece kişinin humusu elinde tutması zorunludur ve kendisine ölüm yaklaştığında, güvendiği inançlı arkadaşlarına İmam geri döndüğünde İmam'a vermesi için vasiyette bulunması gerekir. Kendisine vasiyyet edilen şahıs da (beklenen) İmam'ı görmeden ölürse, mallar İmam'a ulaşıncaya kadar, kendisi de güvendiği birine vasiyette bulunmalıdır. Tûsi bu görüşe karşı çıkmaz,⁹⁶ fakat el-Hakim şöyle diyerek bu görüşe karşı çıkar: Birincisi, İmam'a ait malların daima yok olma tehlikesi vardır; ikincisi de, malların elden çıkarılması konusunda İmam'ın arzusu belli olmasaydı, ancak o durumda malları elde tutmak uygun olurdu. Çünkü, humusun dağıtılması konusunda ki hüküm emsal yoluyla tespit edildiği için, bir birini takip eden bir vasiyet yoluyla malları tutmak gereksizdir.⁹⁷

3- Üçüncü görüşe göre; humusun gömülmesi gereklidir, çünkü el-Kaim, yani Mehdi zuhur ettiğinde yeryüzü hazinelerini ortaya çıkaracaktır. Tûsi, bu görüşe de itiraz etmez.⁹⁸ el-Hakim'in bu görüşe itirazı iki yönlüdür. Birincisi; şayet bu mallar gömülürse, onların yok olacağı tehlikesini kimse göz ardı edemez. İkincisi ise; bu görüşü desteklemek için referans gösterilen hadis sahih değildir ve hukuki bir kaide ortaya koymak için kullanılamaz.⁹⁹

4- Tûsi tarafından aktarılan dördüncü görüşe göre; humus altı parçaya ayrılmalıdır. İmam'a ait üç parça ya gömülmelidir ya da emanet olarak güvenilir bir şahsa teslim edilmelidir. Diğer üç parça ise, Haşimilerin (Seyyidlerin) yetimleri, fakirleri ve yolcuları arasında bölüştürülmelidir. Bu görüşü benimseyenler bunun yapılması gereken bir iş olduğunu ileri sürerler, çünkü bu payları almaya müstehak olanlar halihazırda mevcuttur; ayrıca humusun sahibi ve dağıtıcısı olan İdareci (İmam) ortada olmadığı için, humus bu açıdan zekata benzer ve bu sebeple humusun pay edilmesi meşrudur. Tûsi, humusun bu şekilde dağıtılmasına karşı çıkmadığı için, bunu onaylamış görünüyor¹⁰⁰, fakat el-Hakim Tûsi'nin görüşünü tamamlayıcı bir görüş nakleder gibi görünüyor ki bu da; İmam'a ait olan üç pay diğer üç paya eklenmeli ve Beni Haşim arasında dağıtılmalıdır. el-Hakim, daha önce bir emsali olmadığı için ve kaynaklarda da İmam'ın kendi payından vererek diğer payları artırdığı yönünde bir rivayet olmadığından dolayı bu görüşe karşı çıkmaktadır.¹⁰¹

el-Hakim, modern ve klasik İmâmî hukukçuların yukarıda zikredilen konuya ilişkin görüşlerine ilaveten başka görüşlerden de bahsediyor. Konuyla ilişkili bu görüşlerin çoğu, Tûsi'nin naklettiği dört görüş içerisinde yer almaktadır. Bu görüşler içerisinde yer alanlardan bazıları "radikal" olarak değerlendirilebilir; nitekim bundan dolayı müctehidlerden destek bulmamıştır. Bununla birlikte Şîî halk kitleleri bu görüşleri cazip bulurlar. Mesela; el-Hakim'in kaydettiğine göre, İmâmî fıkının ilk kaynaklarından olan "el-Vesile fi'l-Fıkh" ın yazarı İbn Hamza Muhammed b. Ali et-

⁹⁵ el-Hakim, Müstemsek, IX/ 579. Diğer kaynaklar için 11.dipnota bakınız.

⁹⁶ Tûsi, Mabsut, I/264.

⁹⁷ el-Hakim, Müstemsek, IX/ 579.

⁹⁸ Tûsi, Mabsut, I/264.

⁹⁹ el-Hakim, Müstemsek, IX/ 579.

¹⁰⁰ Tûsi, Mabsut, I/264.

¹⁰¹ el-Hakim, Müstemsek, IX/ 579-580.

Tûsi, şunu iddia etmektedir: Humus ister seyyid olsun ister olmasın ihtiyaç içindeki bir kimseye verilmelidir, bu da İmamlardan nakledilen, ihtiyaç içindeki herkesin İmam'ın mesuliyetinde olduğunu ifade eden sahih hadislerle dayanmaktadır.¹⁰² el-Hakim'in, İbn Hamza'nın bu görüşüne cevabı şu olmuştur: Bu görüş, İmam'ın mevcut olduğu zaman için geçerli olabilir, çünkü bütün şii'leri kapsayacak bir karar vermeye sadece İmam yetkilidir. Aksi takdirde humusun tahsisi sınırlandırılmıştır.¹⁰³

Netice olarak, İmam'ın yokluğu dönemindeki humusla ilgili olarak el-Hakim'in kendi görüşleri çok önemlidir. O, şunu iddia etmektedir: İmam'ın yokluğunda, kendisinin humusun nasıl dağıtılmasını arzu ettiğini bilmek mümkündür. Buna bağlı olarak, el-Hakim dini ilimlerde iyi yetişmiş bir müctehidin İmam'ın vekili olabileceğini ve onun namına humusu toplayabileceğini ileri sürer. Bu vekil, çok bilgili ve adil bir fakih olmalıdır. Bu iki şartın, İmam'ın yokluğunda humusun onun istediği şekilde dağıtılmasını sağlamak yönünden müctehidde bulunması arzu edilir. Müctehid humusu aldıktan sonra, bunu İmam'ın payı ve seyyidlerin payı şeklinde ikiye bölmelidir. Allah'ın, Peygamberin ve İmam'ın payını ihtiva eden birinci kısım inancın yayılması ve benzer işler için kullanılır. İmam hissesinin bu özel kullanımından dolayı, el-Hakim humusun bu kısmı üzerindeki tasarruf hakkının inanç konularında yeterli bilgiye sahip birisine ait olduğunu ileri sürer. Bu sebeple, İmam'ın arzularını gerçekleştirecek kişi müctehid olmuş olur.¹⁰⁴ Diğer kısım, yani seyyidlerin payı sadece Haşim oğulları arasında dağıtılmalıdır. el-Hakim'in ileri sürdüğü, İmamî tarihte Onikinci İmam'ın kısa yokluğu döneminde (m.873-941) takip edilen sistemin devamıydı. Bu dönemde, İmam'ın vekilleri onun yokluğunda humusu topladılar ve bu işlem gelişerek Safavilerin son dönemlerinden başlayarak organize olmuş bir kurum haline geldi.

el-Hakim'in görüşü günümüz İmamî müctehidlerin de kabul ettiği bir görüştür ki; bunlar, anlaşılacağı gibi humusun iki kısma bölünmesi fikrini benimsemişlerdir. Açıkcası, humustan elde edilen bu gelirin Gizli İmam'ın dolaylı temsilcileri olan müctehidlerin güç ve prestijinde önemli bir payı vardır.

¹⁰² Bu konudaki hadisler için bkz. Küleyni, Kafi, II/345.

¹⁰³ el-Hakim, Müstemsek, IX/ 580.

¹⁰⁴ el-Hakim, Müstemsek, IX/ 582-584.